

Əfzələddin Xaqaninin yaradıcılığında sənətkarlıq məsələləri

Gülxani (Pənah) Şükürova
Filologiya elmləri doktoru
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
E-mail: mektub@gulxani.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7766-7247>

Annotasiya. Bu məqalədə Əfzələddin Xaqaninin yaradıcılığında sənətkarlıq məsələləri sistemli şəkildə təhlil edilmiş, şairin poetik sistemi obrazlılıq, metaforik zənginlik, janr yenilikləri və dil-üslub xüsusiyyətləri əsasında tədqiq olunmuşdur. Onun sənətkarlığı Azərbaycan klassik poeziyasının intellektual və estetik inkişafında mühüm rol oynayır. Tədqiqat göstərir ki, Xaqani qəsidə janrında ideya-estetik və fəlsəfi mesajların daşıyıcısına çevrilmişdir.

Açar sözlər: Əfzələddin Xaqani, sənətkarlıq, qəsidə, obrazlılıq, metafora, klassik Azərbaycan poeziyası, poetik üslub

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 08.04.2026; qəbul edilib – 21.04.2026

Artistic issues in the creativity of Afzaladdin Khagani

Gulkhani (Penah) Shukurova
Doctor of Philological Sciences
Azerbaijan University of Architecture and Construction
E-mail: mektub@gulxani.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7766-7247>

Abstract. This article systematically analyzes the artistic issues of Afzaladdin Khagani's creativity. The poet's system is examined through imagery, metaphorical richness, genre innovations, and language-style features. His artistry plays a crucial role in the intellectual and aesthetic development of classical Azerbaijani poetry. . The study demonstrates that Khagani transformed the gasida genre into a carrier of ideological-aesthetic and philosophical messages.

Keywords: Afzaladdin Khagani, artistry, gasida, imagery, metaphor, classical Azerbaijani poetry, poetic style

Article history: received – 08.04.2026; accepted – 21.04.2026

Giriş / Introduction

XII əsrdə formalaşmaqda olan Şərq intibahı Azərbaycan ədəbi-fəlsəfi düşüncəsinin mühüm mərhələsini təşkil edir. Bu dövr klassik poetik formaların yetkinləşməsi ilə yanaşı, həm də sənət və düşüncə münasibətlərinin yeni keyfiyyət mərhələsinə keçməsi ilə səciyyələndiyi məlumdur. Əfzələddin Xaqani Şirvani belə mürəkkəb və çoxqatlı bir tarixi-mədəni mühitdə yetişmişdir. O, Azərbaycan klassik poeziyasının intellektual istiqamətini müəyyən edən əsas sənətkarlardan biri

kimi çıxış edir. Onun yaradıcılığını yalnız poetik ustalığın deyil, eyni zamanda dərin fəlsəfi və estetik düşüncənin daşıyıcısı kimi qəbul etməliyik.

Xaqani qəsidə janrında mükəmməl əsərlər yaradıb. Tədqiqatçılar Xaqani poeziyasını klassik Şərq ədəbiyyatında qəsidə janrının mahiyyətinin yenidən dərk olunması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini yazırlar. Qəsidə ən çox saray poeziyası çərçivəsində inkişaf edirdi. Xaqani qəsidələrində ictimai, fəlsəfi və bədii problemləri ifadə edirdi. Bu isə şairin sənətkarlıq konsepsiyasının əsasını təşkil edir. Xaqani böyük sənətkar idi, onun üçün poeziya yalnız estetik zövq obyektindən ibarət deyildi, eyni zamanda idrak, etiraz və mənəvi özünüifadə forması idi.

*Mən o Xaqaniyəm ki, bu dünyanı,
Gözəl dərk etmişəm fərasətimlə.
Mən mərdi, namərdi bir məhək kimi,
Tanıtdım dünyaya öz qüdrətimlə.
Nakəsdən görmədim mən bir yaxşılıq,
Yoxladım mən bunu sədaqətimlə.
Pislərin əlindən yaxşılıq gəlməz,
Mən pislik etmərəm öz hümmətimlə. [1, s.504]*

Əsas hissə / Main part

Əfzələddin Xaqaninin yaradıcılığı uzun müddət, əsasən ideya-məzmun aspektindən araşdırılmışdı. Yaradıcılığının sənətkarlıq məsələləri – poetik texnika, obrazlılıq sistemi, dil və üslub xüsusiyyətləri, janr yenilikləri müasir ədəbiyyatşünaslıq baxımından daha geniş və dərin tədqiqata ehtiyac duyur. Xaqani poeziyasında forma ilə məzmunun qarşılıqlı münasibəti xüsusi sənətkarlıq modelini formalaşdırır ki, bu model klassik poeziyanın ənənəvi çərçivələrini aşaraq yeni estetik keyfiyyətlər yaradır.

Bu baxımdan Xaqaninin yaradıcılığında sənətkarlıq məsələlərinin araşdırılması təkcə bir şairin poetik irsinin öyrənilməsi deyil, həm də Azərbaycan klassik poeziyasının inkişaf mexanizmlərinin elmi şəkildə dərk edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onun poetik düşüncəsi Şərq intellektual poeziyasının zirvə nümunələrindən biri kimi çıxış edir və bu xüsusiyyət sənətkarlıq məsələlərinin ayrıca tədqiqini zəruri edir.

Müasir ədəbiyyatşünaslıqda klassik irsin tədqiqi yalnız bioqrafik və ya ideya yönümlü yanaşmalarla məhdudlaşmayıb, həm də sənətkarın poetik texnikasını, bədii düşüncə mexanizmlərini və estetik sistemini kompleks şəkildə araşdırmağı tələb edir. Əfzələddin Xaqaninin yaradıcılığına da bu baxımdan diqqət yetirdikdə onun poeziyasının sadə emosional lirika deyil, yüksək intellektual gərginlik və mürəkkəb poetik strukturlar üzərində qurulmuş olduğunu görürük.

Xaqaninin sənətkarlıq xüsusiyyətləri çox vaxt onun ağır dili və mürəkkəb obraz sistemi səbəbindən səthi şəkildə qavranılmış, bəzi hallarda isə yalnız “çətin şair” etiketi ilə məhdudlaşdırılmışdır. Halbuki bu mürəkkəblik təsadüfi deyil, məqsədli sənətkarlıq strategiyasının nəticəsi kimi qəbul edilir. Xaqani poetik dili vasitəsilə oxucunu passiv qəbul mövqeyindən çıxarıb fəal düşüncə prosesinə cəlb edir.

Xaqaninin yaradıcılığının müasir ədəbiyyatşünaslıq baxımından tədqiqatı aktualıq kəsb edir. Çünki, birinci növbədə müasir humanitar elmlərdə klassik mətnlərin yeni metodoloji yanaşmalar əsasında yenidən oxunması zərurəti yaranmışdır. Bu baxımdan Xaqani poeziyası struktur-semantik, poetik və estetik analiz üçün zəngin material təqdim edir. Eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatı kontekstində təqdimatı üçün Xaqaninin sənətkarlıq səviyyəsinin elmi əsaslarla

ortaya qoyulması vacibdir. Onun poeziyasının yalnız milli deyil, ümumşərq ədəbi prosesinin tərkib hissəsi olduğunu unutmamalıyıq.

Xaqaninin sənətkarlıq imkanları sonrakı dövrlərdə formalaşan klassik poetik məktəblərə ciddi təsir göstərmişdir. Bu təsirin mexanizmlərini müəyyənləşdirmək üçün şairin poetik texnikasının dərinlən araşdırılması zəruridir. Xaqani yaradıcılığında forma yenilikləri, bədii obrazların çoxqatlılığı və dil ustalığı Azərbaycan poeziyasında yeni estetik standartlar formalaşdırmışdır.

Əfzələddin Xaqaninin yaradıcılığında sənətkarlıq məsələlərini sistemli şəkildə təhlil etmək onun poetik üslubunun əsas komponentlərini müəyyənləşdirmək və klassik Azərbaycan ədəbiyyatındakı yerini elmi arqumentlərlə əsaslandırmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün müqayisəli-analitik metodlardan, poetik mətnlərin struktur-semantik təhlilindən və ədəbiyyatşünaslıq əhəmələrinin sintezindən istifadə olunur.

Əfzələddin Xaqaninin poetik sənətkarlıq sistemi və qəsidə janrında yeniliklər.

Xaqaninin irsi içində xüsusi yer tutan əsərlər – qəsidələri, qitələri, məsnəviləri və xüsusilə “Töhfətül-İraqeyn” yalnız bir səfərnəmə deyil, şairin dünyaya baxışının, mədəniyyətlərarası müşahidələrinin və daxili hesabatının poetik manifestidir. Bu əsərdə Şərq dünyasının elmi, fəlsəfi və mənəvi panoraması sözlə çəkilmiş canlı bir xəritəyə çevrilir.

Ənənəvi Şərq poetikası çərçivəsində, eyni zamanda yenilikçi konseptual yanaşma ilə qurulmuş Əfzələddin Xaqaninin sənətkarlığı həm üslub və dilin zənginliyində, həm də poetik mətnin ideya-estetik quruluşunda cəmləşir. Xaqaninin poetikasında hər bir element – rəmz, metafora, təşbeh, sintaksis strukturu məqsədli olaraq oxucunun idrakını aktivləşdirir və mətnin çoxqatlı mənasını gücləndirir.

Poetik sistemin əsas komponentlərindən biri obrazlılıqdır. Xaqaninin yaratdığı obrazlar çoxqatlı və simvolikdir; onlar yalnız vizual təsvir deyil, həm də fəlsəfi və sosial mesajlar daşıyır.

Poetik sistemin digər komponenti dil və üslubdur. Xaqani ərəb və fars dillərinin zəngin poetik leksikasıdan istifadə etməklə, Azərbaycan dilində yeni üslub formalaşdırmış sənətkardır.

Poetik sistemin digər komponenti janr yenilikləridir ki, şairin klassik qəsidə janrına gətirdiyi dəyişikliklər onun yaradıcılığında mərkəzi yer tutur. Bu komponentlərin vəhdəti Xaqaninin poeziyasını sadəcə estetik deyil, həm də intellektual mətnə çevirir.

Xaqani ənənəvi qəsidə janrını yeni məzmun və poetik strukturla zənginləşdirmiş, onu tərifdən daha geniş funksiyaya malik bir janra çevirmişdir. Qəsidə ənənəvi olaraq nəsim (giriş), girizgah, mədh, mövzu hissəsi və nəticə hissələrindən ibarət idi. Xaqani qəsidənin bu quruluşunu daha da inkişaf etdirmişdir. Qəsidələrə fəlsəfi-ictimai düşüncəni daxil etmişdir. Onun yazdığı qəsidələrdə yalnız hökmdar tərfi edilmir, insan taleyi, zamanın faniliyi, ədalət və haqsızlıq kimi mövzular da poetik dildə ifadə olunmuşdur.

*İbrətlə bax, ey könlüm, bu aləmə, gəl, bir an,
Eyvani-Mədaini ayineyi-ibrət san.*

*Dəcləylə güzər eylə bir dəfə Mədainə,
Bir Dəclə də sən gözdən torpağına tök nalan.*

*Bax, Dəclə tökər gözdən yüz Dəclə qədər qan-yaş,
Göz yaşı deyil, atəş süzməkdə yanağından.*

*Bax! Dəclə köpüklənmiş, hər dalğa dodağında
Bir eylə uçqundur ki, doğmuş könül ahından.*

*Gör, Dəclənin həsrətdən bağı necə yanmışdır,
Söylə, eşidibsanmı, su odda ola büryan?*

*Dəryaya verir Dəclə illərlə tükənməz pay,
Sən Dəcləyə bir pay ver, gözdən tökərək al qan.*

*Qopsa dodağından ah, qəlbindən alov hərgah,
Tən yarsı donar Dəclə, tən yarsı saçar vulkan.*

*Zəncirə düşən Dəclə zəncir kimi qıvrılmış,
Eyvani-Mədaini görcək yer ile yeksan. [2, s.118]*

Xaqaninin poetik dili mürəkkəbdir. Söz və cümlə strukturları çoxqatlı semantik yük daşıdığından oxucuya dərinlən düşünmək imkanı verir. Məsələn, Xaqaninin məşhur qəsidələrindən birində zindan təsviri yalnız fiziki məkan kimi deyil, insanın daxili azadlığının məhdudlaşdırılması metaforası kimi işlədilir [5]. Bu yanaşma qəsidəni həm estetik, həm də intellektual səviyyədə oxucu üçün daha maraqlı və dərin edir:

*Kimsə söz atdı ki, Xaqani artıq,
Yaraşmır saraya, böyük xaqana.*

*Bəli, doğru dedi, su daşımaqçün,
Layiq olmamışdır div Süleymana.*

*Saraydan əziyyət görmüşəm, bir də,
Geniş qəlbim sığmaz o dar zindana. [1, s.504]*

Xaqani Şirvani sözə yalnız estetik obyekt kimi yanaşmırdı; onun üçün söz həm silah, həm güzgü, həm də hesabat idi.

Və yaxud:

*Mən dərya könüllü Xaqaniyəm ki,
Buludum Günəştək ildırım çaxar.
Sən də mənim kimi dəbirsən, lakin,
Mən düzəm, sən isə xəbis, riyakar.
Qan tökür qəssab da, cəllad da, ancaq,
Cəlladla qəssabın böyük fərqi var. [1]*

O, cəmiyyətin riyakarlığını, ədalətsizliyi, insanın mənəvi aşınmasını kəskin satira vasitəsilə ifşa edirdi. Bu cəsarət isə onun həyatına ağır sınaqlar gətirmiş, sürgünlərə, zindanlara aparmışdır. Lakin şairin qələmi heç zaman susmamış, əksinə, əzab onun poeziyasını daha da bərkidərək, zamana qarşı davamlı etmişdir.

*Xaqani! Zəmanə pis zəmanədir,
Pislərin yaxşılıq gəlməz əlindən.
Pislərdən yaxşılıq umma, razı ol,
Qorx ki, yaxşılardan pislik görəsən. [1]*

Xaqaninin sənətkarlığının əsas xüsusiyyətlərindən biri təşbeh və metaforalardan istifadənin mürəkkəbliyidir. O, sadə bənzətmələrdən qaçaraq, oxucuya çoxqatlı poetik obraz təqdim edir. Təşbehlər yalnız vizual təsviri ifadə etmir, həm də simvolik və fəlsəfi mənalara da daşıyır. Onun əsərlərində Göy və ulduzlar, insanın taleyi və zamanın keçiciliyi ilə assosiativ şəkildə bağlanır.

*Hər gecə göylərin yüksək qatına,
Xaqaninin ahı qalxıb, ucalar.
Doğmuşsa ruzigar onu, yenə də
Sındırır qəlbini yenə ruzigar.
Şüşə yaransa da, daş parçasından,
Lakin daş şüşəni asan parçalar. [1]*

Və yaxud, zindan və saray kimi məkanlar həm tarixi, həm sosial, həm də metafizik səviyyədə poetikləşdirilir.

*Söykənib divarına zindanın, üz tutdum göyə,
Asimantək güllər açdı çeşmi-giryanım mənim.*

*Qoz içitək möhnət ilə mən dayandım üz-üzə,
Bağlıdır fındıq kimi zindanda hər yanımda mənim.*

*Gündüzüm qəmlə, gecəm hey "Allah, Allah"la keçər,
Dinləməzmi naləmi o həyyi-sübhanım mənim?*

*Eylə qorxuncdur bu zindanda mənim hər bir gecəm,
Qorxudar məhşər gününü xovfi-zidanım mənim.*

*Yüz hasar olsa, aşar ahım və mütləq söndürər,
Şəmini bədxahların, bilsin nigəhbənim mənim. [3, s.274]*

Bu strategiya Xaqanini sadə qəsidə şairindən intellektual lirikanın ustadı səviyyəsinə yüksəldir.

Xaqaninin sənətkarlığında forma ilə məzmunun qarşılıqlı əlaqəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun əsərlərində tətbiq etdiyi struktural yeniliklər məzmunu gücləndirir, ideya və estetik hissi oxucuya daha təsirli çatdırır. Bu qarşılıqlı təsir müəyyən prinsiplər üzərində qurulmuş görünür.

Əsərin məzmunu struktura uyğundur, hər bir ideya poetik struktura görə yerləşdirilir. Bu, qəsidələrində daha barizdir. Qəsidələrində ritmik quruluş oxucuya mətnin semantik yükünü daha dərinlən qavramağa imkan verir.

Eyni zamanda simvolik ardıcılıq – təsvirlər və obrazlar müəyyən məntiqi ardıcılıqla birləşərək poetik kompozisiyanı tamamlayır.

Bu prinsiplər Xaqaninin qəsidələrini yalnız formaca deyil, həm də məzmun baxımından yenilikçi edir. Onun poetik strategiyası qəsidəni fəlsəfi və sosial mesajların daşıyıcısına çevirir. Qəsidələrinin struktur və poetik xüsusiyyətləri təhlil edilərkən bir sıra məqamlar diqqəti cəlb edir. Göy, ulduz və təbiət elementləri fərqli semantik qatlarda işlənir; İnsan taleyi və zamanın fəniliyi poetik dil ilə təsvir olunur.

*Göz yaşları dil açsın, eyvana xitab etsin,
Bir kəlmə cavab alsın qəlbin qulağı ondan.*

*Başlar öyüdə hər an diş-diş divarı qəsrin,
Sanki dil açıb, söylər tarixini hər dəndən.*

*Bayquşların ahından ağrır başımız daim,
Göz yaşı güləbiylə et dərdimizə dərman.*

*Hər bülbülü bir bayquş, hər nəğməni bir növhə,
İzlər bu cahan içrə, olma buna, gəl, heyran.*

*Biz ədl sarayıykən, zülm ilə xarab olduq,
Zalimlər olan qəsrə, gör, neyləyəcək dövrən.*

*Sarsıtdı kim əflaka qalxan belə eyvanı,
Göylərdəki qüvvətmi etdi, ya fəlak viran? [2, s.118-119]*

Xaqaninin ritm və söz seçimi sənətkarlığı yüksəkdir. Onun aşağıdakı beytlərində ritmik struktur oxucunun idrak prosesini aktivləşdirir.

*Zənn eylə o əyyamdır, fikir ilə nəzər sal, gör,
Dərgah haman dərgah, meydan haman meydan.*

*Söylər: ayağın bərk bas, göz yaşını tök rahat,
Biz torpaq olub getdik, sən də diri torpaqsan.*

*Atdan yerə en, üz sürt torpağına, seyr eylə,
Fil pəncəsi altında, şahkan, mat olub Neman.*

*Yox filləri Nemantək torpağa salan şahlar,
Fil kimi gecə-gündüz onları əzər dövrən?*

*Təqdirə baxın, bir vaxt fil aciz edən şahlar,
Şahmatda qalıbdır mat – bir fil kimi sərgərdan! [2, s.120]*

Forma və məzmun bir-birini tamamlayır, nəticədə qəsidə həm estetik, həm də intellektual obyektə çevrilir. Bu da onu göstərir ki, Xaqani qəsidə janrını yalnız saray tərifi üçün deyil, intellektual, fəlsəfi və ictimai mesajların daşıyıcısı olaraq istifadə etmişdir [7], [8].

*Bu qara torpaqla mavi asiman,
Qoymuşdur dünyada bizləri heyran.
Bu fəlak, bu torpaq nə qədər ki var,
Ömür kisəmizi boşaldacaqlar.
Qəribə deyilmi, səma dövr edir,
Lakin sabit durur məhvərində yer.
Bu iki sehrbaz hər axşam-səhər,*

*Əyninə gah qara, gah ağ don geyər
Sarsılır varlığın indi təməli,
Açır qapıları heçliyin əli. [4]*

Və yaxud:

*Udmuş nə qədər, bilsən, zalimləri bu torpaq,
Lakin, yenə doymaz bu acgöz adam udmaqdan.*

Eyni zamanda obrazlar arasında ziddiyyət və dialoq qurmaq yolu ilə oxucu ruhuna təsir edə bilir, onu düşünməyə dəvət edir. Belə bir yanaşma Xaqanini sadə təsvir şairindən çıxarır ideya poeziyası yaradıcısına çevirir [6].

Xaqaninin sənətkarlığında bədii təsvir vasitələrinin çoxluğu diqqəti cəlb edir. Bu vasitələrdən şair ideya-estetik niyyətini daha aydın göstərmək üçün məqsədli şəkildə istifadə edir. Yararlandığı metafora və təşbehlər, simvolizm, təkrirlər, paralelizm və s. sadə bənzətmələrdən qaçaraq, mürəkkəb poetik assosiasiyalar yaratmağa, (məsələn, zindan obrazı həm fiziki məkan, həm də insanın daxili azadlığının məhdudlaşdırılması kimi təqdim olunur), təbiət, göy, ulduz və günəş kimi elementlər insan taleyi və zamanın keçiciliyini simvollaşdırmağa (simvolizm), poetika strukturunu gücləndirməyə, oxucuda ritmik və mənəvi təsir yaratmağa (paralelizm və təkrarlama)... imkan verir.

Nəticə / Conclusion

Bütün bu vasitələr Xaqaninin sənətkarlığını zənginləşdirir və onun xüsusilə qəsidələrini yalnız forma baxımından deyil, həm də mənaca mürəkkəb və dərin edir.

Ümumən, Əfzələddin Xaqaninin yaradıcılığı Azərbaycan klassik poeziyasının zirvəsi sayıla bilər. Onun sənətkarlıq sistemi aşağıdakı əsas prinsiplərə söykənir. Janr yenilikləri, obrazlılıq, dil-üslub üstünlükləri, fəlsəfi-estetik inteqrasiya Xaqaninin poeziyasını yalnız milli ədəbiyyatın deyil, həm də ümumşərq ədəbi prosesinin qiymətli irsi kimi dəyərləndirməyə imkan verir. Onun sənətkarlıq məsələlərinin tədqiqi klassik poeziyanın yeni metodoloji və analitik yanaşmalarını formalaşdırır və Azərbaycan ədəbi irsinin dünya ədəbiyyatı kontekstində təqdimatını təmin edir.

Ədəbiyyat / References

1. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Lider nəşriyyat, 2004.
2. Xaqani Şirvani. Ürək döyüntüləri. – Bakı: Gənclik, 1979.
3. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Şərq-Qərb, 2013.
4. Xaqani Şirvani. Təhfətül-İraqeyn. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1959.
5. Əliyev M.Ə. Azərbaycan klassik poeziyasında qəsidə janrı. – Bakı: Elm, 2015.
6. Həsənlı S. Metaforik zənginlik və poetik üslub. – Bakı: Qanun, 2016.
7. Quliyev R. Əfzələddin Xaqani və fəlsəfi poeziya. – Bakı: Nurlan, 2017.
8. Məmmədova A. Xaqaninin obrazlılıq sistemi. – Bakı: Elm və təhsil, 2018.